
TÁJÉKOZÓDÁS

ENYEDI ZSOLT

Az ésszerűen nem-rationális párt

BEVEZETÉS

A duális modellekben gondolkodás végigkíséri a pártok leírásával foglalkozó politikatudomány eddigi történetét. Duvergnél (1954) a tömegpárt és a káderpárt a két fő pólus, Neumann-nál (1956) a társadalmi integráció pártja áll szemben az egyéni reprezentáció pártjával, míg az utóbbi évtizedek párttípusait a Kirchheimer (1966) által bevezetett tömeg(integrációs) *versus* gyűjtőpártok fogalom párral írják le leggyakrabban.¹

Röviden jellemzendő a két pólust, Körösenyi András (1993: 83) legutóbbi összefoglaló művére utalhatunk, melyből kiderül, hogy a tömegpártok mindenekelőtt a tagság, a gyűjtőpártok pedig a szavazók számának növelésében érdekeltek. Az előbbi pártok kampányukat pártszervezeteikre alapozzák, míg az utóbbiak a tömegkommunikációra koncentrálnak. A pártpreferencia alapja itt az ideológia vagy az identitás, ott az adott programpontokkal való egyetértés.

Egy meglehetősen keveset idézett kötetben William E. Wright (1971) a „Party Democracy” és „Rational-Efficient” elnevezésű modelleket állítja szembe egymással. Az első modell pártja számos (választási, kormányzati, ideológiai stb.) funkciót tölt be, a pártszervezetekben állandó az aktivitás, az aktivistákat meghatározott társadalmi célokhoz való ragaszkodás (ún. cél-ösztönzők) motiválja, a párt stílusa ideológikus. A magas fokon integrált szervezeti struktúrához tömeges tagság és erős alapszervezetek tartoznak, a politikusi karrierminták intézményesültek (a vezetők tehát „belülről” jönnek). E párttípusban az első számú haszonélvezők a párttagok. A „Rational-Efficient” modell pártja ellenben szűken meghatározott választási funkcióval bír, az aktivistákat anyagi természetű juttatások motiválják, a működési stílus pragmatikus, s a vezetők rekrutációja plurális

karriermintán nyugszik (gyakran kívülről jönnek vagy független karriert futnak be). Az utóbbi modell kedvezményezettjei a szavazók és a választott tisztségviselők (Wright 1971: 32).

A különböző szerzők által felállított duális modellek csak részben fedik egymást², de a tipologizálás mögött megbúvó logika azonos. A tömeges párttagsággal, erős pártszervezettel, szatelit-szervezetekkel, valamint az ideológia központi szerepével jellemzett pólustól általában megtagadják a szerzők a „racionális” jelzőt, melyet inkább a mindezen, a választókat ma már inkább riasztó, mint vonzó, sajátosságoktól megszabadult, kizárólag a választási győzelemre koncentráció professzionális pártokkal társítanak.

Tanulmányomban az előbbi, kimondottan vagy hallgatólagosan „nem-racionálisnak” tekintett párttípust kívánom körüljárni. A kollektív identitáson és az életmódok hasonlóságán alapuló pártok első ránézésre valóban nem tűnnek különösebben racionális konstrukciónak. Persze sok múlik azon, hogyan definiáljuk a „racionális”-t. A „racionális választás (vagy döntés) elmélete” híveinél megfigyelhető a szűkebb és tágabb definíciók közti állandó vívódás. A szűkebb felfogás esetén (a „haszon” kizárólagosan materiális értelmezése, az állandó, tudatos reflexió feltételezése stb.) a társadalmi jelenségek egy jelentős része magyarázat nélkül marad, a túl tág definíciók viszont tautológiába torkollnak.³ Ha a legáltalánosabban elfogadott megközelítést⁴ vesszük alapul és a várható haszon maximalizálására törekvő, a preferenciák⁵ összevetésén alapuló döntéseket tekintjük „racionálisnak”, akkor, véleményem szerint, megkísérelhetjük a pártok működését a párttagok, de mindenekelőtt a pártelitiek ismétlődő helyzetekre adott reakcióiban megtestesülő, racionális viselkedéssel magyarázni.

Ehhez az az intuitív megállapítás adja az alapot, mely szerint az elitek úgy igyekeznek kialakítani a párton belüli játékszabályokat (így mindenekelőtt az ösztönzőrendszert), hogy a révükön a lehető legnagyobb támogatást biztosítsák maguk számára. Figyelembe kell venniük és a leghatásosabb módon kombinálniuk kell nemcsak a racionális, hanem a nem-racionális motivációkat is, vagyis kalkulálniuk kell a csak részben racionális mechanizmusokkal is.

A környezetüket aktívan alakító, a politikai szűzföldet kiterjedt szervezeti struktúrával, tömegtagsággal és erős ideológiai üzenettel megdolgozó pártok azonban már hovatovább kimentek a divatból. A még ittmaradt példányokra a politológusok úgy tekintenek, mint őslényekre, akiket az evolúció (a politikai piac racionalitása) előbb-utóbb úgyis kiszorít. S bár ez a várakozás nem áll olyan biztos lábakon, mint ahogy az első hallásra tűnik, az való igaz, hogy az elmúlt évtizedekben a nyugat-európai pártok professzionizálódtak és eltávolodtak a civil társadalomtól (Mair 1994). A tömegpártok legkarakterisztikusabb jellemzőjét, a nagyszámú, tagdíjfizető párttagságot, eltekintve néhány paraszt- és posztkommunista párttól, térségünkben sem igen lehet felfedezni. Olyan pártokkal azonban már inkább találkozhatunk, melyeknek ugyan nem sikerült sok tagra szert tenniük,

és, a klasszikus tömegpártokkal szemben, nem a tagdíjából tartják el magukat, ám rendelkeznek a tömegpártok számos egyéb jellemzőjével: szatelit-szervezetek, közös világnézet és életmód stb. Ez utóbbi, kulturálisan és ideológiailag meghatározott társadalmi alcsoportot képviselő, s a csoporthoz tartozó intézményi háló részét képező pártokat a továbbiakban szubkulturális pártoknak nevezem.⁶

Az alábbiakban azt kívánom megvizsgálni, hogy a *tömeges párttagság*, az *erős pártszervezet*, a *szatelit-szervezetek*, a *lojalitás* és az *ideológia* mennyiben vezethetők le a párttagok és pártelíttek önérdékű, nagyon is racionális törekvéseiből, illetve mennyiben magyarázhatók a kollektív cselekvés elmélete néhány tételének segítségével. Egyben olyan szempontokat is igyekezni fogok bemutatni, melyek magyarázzák e strukturális vonások, minden ismert hátulütőjük ellenére, hazánkban is érvényesülő vonzerejét, és melyek óvatosságra intenek a szatelit-szervezetek, a tagsági pártok, a kiterjedt pártszervezetek és az ideologikus politizálás végét hirdető várakozásokkal szemben. Bár mindezen sajátosságok megtalálhatók a tömeg- és szubkulturális pártokban, valójában nem járnak szükségszerűen együtt, így az alábbi írás, szigorúan nézve, nem annyira egy adott párttípust, inkább csak annak komponenseit próbálja „magyarázni”.

PÁRTCÉLOK ÉS ÖSZTÖNZŐK

A racionális választás elméletére alapozott korai pártelemzések arra a premisszára épültek, hogy a politikai pártok szemellenzősen koncentrálnak a szavazók számának növelésére, a választók preferenciáihoz igazítva tevékenységüket. E szűken racionális megközelítésekben⁷, ismerve a szavazók preferenciáit, könnyű megjósolni a pártok mozgását az egydimenziós (bal-jobb, liberális-konzervatív) mezőben.

Ezzel a sugallt képpel azonban számos probléma van. Azt már a pártszervezetek korai kutatói is észrevették, hogy a pártok gyakran és tudatosan tesznek olyan lépéseket, melyek nincsenek közvetlen összefüggésben választási esélyeikkel vagy esetleg éppen rontják azokat. A magyarázat kézenfekvő: egyrészt a választási eredmények csupán közvetve befolyásolják a hatalomban való részvételt, másrészt a pártok számára a kormányra kerülésen kívül számos egyéb cél (például egy adott, speciális választói kör érdekeinek-értékeinek megjelenítése, tiltakozás, nyomásgyakorlás, a hívek politikai szocializációja, a párt spektrum ideológiai polarizálása stb.) is megfogalmazható. Hogy az elméletileg szinte végtelen számú irány közül végül melyiket fogja az adott párt követni, nem következtethető ki a különböző frakciók harcának és ideiglenes kompromisszumának ismerete nélkül, pusztán a választói preferenciákra hagyatkozva. A pártverseny sokdimenziós volta és a pártok belső megosztottsága miatt a pártok által a gyakorlatban követett célok tehát nem adóttak. A szervezetet működtetőknél és magánál a szervezetnek az érdekei is eltérhetnek egymástól, vagyis még a pártnak a fennmaradása sem te-

kinthető magától értetődő célnek. Mindez a célok állandó pluralitásához vezet, nem csupán az összetett funkciójú tömeg- és szubkulturális pártoknál, hanem még a szimpla, köztársaság párt jellegű formációknál is.

A választói preferenciákból kiinduló jóslás végül legfőképpen azért mond csődöt, mert a pártok számára a gyakran amúgy is bizonytalan vagy éppen nem létező elvárásokhoz igazodás nem az egyetlen sikerhez vezető út. A pártok képesek megváltoztatni, formálni a környezetüket, át- vagy kialakítani a választói preferenciákat, vagyis megteremteni a piacot áruik számára. S végül, de nem utolsósorban, képesek félrevezetni, megtéveszteni is választóikat.

A párt által követhető célok összetettségénél csak a párttagok és aktivisták motivációs rendszere bonyolultabb. Megértésüket kezdjük a pártok mint a kollektív cselekvés ágenseinek vizsgálatával. Mancur Olson nevezetes tételében azt állítja, hogy „racionális, önérdékből cselekvő individuumok *nem törekszenek* (kiemelés E.Zs.) arra, hogy realizálják közös vagy csoportérdekeiket” (Olson 1982: 9; részletesebben: Olson 1965), még akkor sem, ha ezzel mindannyian jobban járnának. A sikeres kollektív cselekvés eredményeképpen az emberek ugyan élvezhetik a kollektív javakat, de ez önmagában általában nem jelent elegendő ösztönzőert az egyén számára a cselekvésben való részvételre, *hiszen egyetlen embernek az aktivizálódása ritkán hoz magával értékelhető változást*. Ahhoz, hogy az egyének érdekeltek legyenek a részvételben, kényszert (büntetést) vagy külön ösztönzőket (jutalmakat) kell alkalmazni. Az utóbbiaknak, az úgynevezett szelektív ösztönzőknek különbözniük kell az olyan oszthatatlan közjavaktól (például béke vagy társadalmi igazságosság), melyekből senkit sem lehet kizárni. A szelektív ösztönzők lényege épp az, hogy a közös cselekvésben való részvételtől függően adományozhatók, vagyis élvezetükből a részvételt megtagadók kizárhatók.

Szemben az összehangolt cselekvéseknek ezzel a „cinikus” leírásával, az erős ideológiai elkötelezettséggel bíró pártokat általában a cél-ösztönzők dominanciájával jellemzik a kutatók. Valójában azonban a cél-ösztönzők ezekben a pártokban is más típusú ösztönzőkkel együtt, azokkal összefonódva léteznek.⁸

A pártok és egyéb szervezetek vezető rétege számára a hivatal jelentí az egyik alapvető motivációs tényezőt. Az ösztönzőrendszer kulcs-eleme a párhierarchia, bár a sikeres pártok pártion kívüli – elsősorban állami – tisztségekkel is jutalmazhatják aktivistáikat. A hierarchia teszi lehetővé az intenzívebb elkötelezettség megjutalmazását magasabb pozícióval, s a státus és az elkötelezettség közti korreláció hivatott felelőssé tenni a vezetőket. A tömegpártokra jellemző tagoltabb, kidolgozottabb hierarchia azzal az előnnyel jár, hogy számosabb és többféle jutalmat lehet kiosztani.

Egy bizonyos pont után azonban nincs lehetőség a hierarchia további differenciálására. A túl sok státus „szimbolikus inflációhoz” (Panebianco 1988: 27), a pozíciók elértéktelenedéséhez vezet. Akik nem kaphatnak státust, azokat más módon, egyéb típusú ösztönzők-

kel kell jutalmazni. A külön, kompenzatív jutalmazás már csak azért is indokolt, mivel a hierarchia létrejöttével a státushoz nem jutó csoporttagok helyzete relatíve rosszabbá válik.

Ezért van rendkívül fontos szerepe a szelektív ösztönzők Olson által tárgyalt fő fajtái, a pénz és a státusz mellett a presztízsnak is. Olson ennek relevanciáját csak a kiscsoportoknál ismeri el, ez a meg-szorítás azonban már csak azért sem indokolt, mivel a tömegkommunikációs eszközök révén a nagycsoportok is kiscsoportokra jellemző tulajdonságokat mutatnak fel. A pártapparátusnak és pártsajtónak egyik elsőrendű feladata éppen a „dicsőséglisták” elkészítése, a csoport tudomására hozandó, hogy ki menyire járult hozzá a közös cél eléréséhez.

Ez a technika, mint általában a szelektív ösztönzők alkalmazása, a kollektív cselekvés teóriájának középpontjában álló „potyautas-probléma” kiküszöbölését célozza. Azok, akik idejük és energiájuk egy jelentős részét például arra fordítják, hogy nyomást gyakorolva a kormányra, elérjék a vallásoktatás bevezetését vagy eltörlését, vesztesnek tűnnek azokhoz képest, akik ezeket a „közjavakat” minden energiabefektetés nélkül élvezhetik. Az aktív résztvevők azonban az esetleges materiális ösztönzőkön túl passzív társaik tiszteletével s a felhalmozott szociális tőkéből fakadó előnyökkel fizetődnek ki. A későbbiekben anyagi javakra is átváltható presztízsből bőven kárpótolhat az időnként amúgy is élvezetes „akciózásért”. Az pedig, hogy a potyautasok mennyiben rekednek kívül a cél eléréséhez kapcsolódó dicsőségéből, nagyrészt a szervezet vezetőinek akaratan és ügyességén múlik.

A presztízsnak mint motivációs faktornak a bevonásával azonban már el is kezdtük a kevés premisszára épülő olsoni modell felpuhítását. Ez elkerülhetetlennek tűnik, hiszen a cél- és szolidáris ösztönző⁹ (különösen ha az utóbbiba beleértjük a státusz mellett a csoporttagsághoz és az aktuális együttlétekhez kapcsolódó legkülönfélébb előnyöket) nélkül nagyon keveset érthetünk meg a tömeg- és szubkulturális pártok működéséből. A legújabb kutatások (Schlozman et al. 1995) azt látszanak bizonyítani, hogy a politikai változások elérésének szándéka (az olsoni modellben tipikusan irracionálisnak elkönyvelt motiváció) fontos szerepet játszik a politikai szervezetek tagjai számára. S bár történtek kísérletek, hogy első ránézésre altruisztikusnak tűnő célokat is beilleszessenek a racionális motivációk sorába¹⁰, a szelektív ösztönzők elmélete továbbra is sikeresebben magyarázza azt, hogy bizonyos látens csoportok miért tudtak politikai szervezetre szert tenni egyik helyen és miért nem a másikon, mint azt, hogy miért kezdenek az emberek politikai cselekvésbe egyáltalán.

A szociálpszichológiai magyarázatok (melyek mindenekelőtt az egyén identitásának, pozitív önképének a szempontjából értékelik a csoporthoz tartozást) szükségessége a szűken racionális modellek gyengeségét jelzi, azonban nem szabad megfedkezünk arról, hogy ez utóbbi ösztönzők jelenléte nagyrészt a pártelitek racionális stratégiáinak függvénye. Más szóval, amikor egy politikus azt mérlegeli,

hogy a hétvégejét egy televíziós vitára való felkészüléssel töltsse vagy inkább pártrendezvényeket: kirándulásokat, hímszakköröket, koncertlátogatásokat szervezzen, valójában klasszikus költség-haszon elemzést végez, kalkulálva a közös szórakozásnak a tagokra gyakorolt hatásával. Az pedig, hogy a rendezvény mennyire lesz exkluzív, attól függ majd, hogy 1. új tagok párthoz csábítása, 2. a meglévő tagok lojalitásának vagy 3. aktivitásának erősítése az elsőrendű cél. A 3. kihívásra adott következetes válasz esetén a társas együttlét lehetőségeihez, sőt, az elit tagjainak a barátságához is a teljesítmény arányában lehet csak hozzájutni.

PÁRTSZERVEZET

Az új, inkább tőke-, mint munkaigényes kampánytechnikák (főleg a médiára alapozott stratégiák), valamint a választási viselkedés mintáinak individualizálódása nyomán a politológusok a tömegtagsággal és kiterjedt szervezeti struktúrával rendelkező pártok gyors eltűnéséről kezdtek beszélni. Az empirikus vizsgálatok azonban csak részben támasztották alá ezt a hipotézist, s ez nyilván annak is tulajdonítható, hogy a kiterjedt tagság és a pártszervezet fontos, nehezen nélkülözhető előnyöket jelentenek a demokratikus politikában.

A már említett kényszerek és szelektív ösztönzők biztosítása jelentős energiabefektetéssel jár a csoport számára. A cselekvők csak úgy szervezhetik meg a kollektív javakat, ha egy szervezetet (jelen esetben: pártapparátust) alapítanak, mely elvégzi a büntetések és jutalmak osztogatásának mindennapi fáradtságos munkáját.

Az ösztönzők belső elosztásának feladatán túl, a pártszervezetnek a pártközi térben is fontos szerep jut. A vonatkozó irodalomban a „csend spirálja” címszó alatt emlegetett németországi tapasztalatok, melyek nyomán a CDU/CSU a hatvanas-hetvenes években erőteljes pártépítésbe kezdett, azt mutatták, hogy egy helyi pártszervezet pusztán jelenlétének és láthatóságának is jelentősége lehet. Egy ország behálózása alapszervezetekkel az adott párt erejét demonstrálja, és segíti az állampolgárokat abban, hogy szimpátiájukat nyilvánosan is kimutassák. Egy politikai erő támogatottságának társadalmi tapinthatósága nem feltétlenül váltható át szavazatokra, de meghatározhatja alkupozícióját és legitimitását.

Az információk áramoltatásának igényét is a pártszervezet elégíti ki. Az információk beszerzésének vonatkozásában a nagyszámú, felkészült szakértő foglalkoztatása sem helyettesítheti a kiterjedt szervezetet, miután a két csatornán alapvetően más típusú információ áramlik be.

A pártszervezet a támogatókkal folytatott folyamatos, két szavazás közötti kommunikáció lehetőségét is biztosítja. A párt így eljuttathatja híveikhez a kurrens események sajátos interpretációját. Speciális erőforrássá léphet elő a kiterjedt szervezeti háló, ha az államapparátust vagy a központi médiát az ellenérdekű fél dominálja.

A kidolgozott, összetett struktúrájú pártok előnyös helyzetben vannak a választási kampányban is, mivel a különböző csoportokat különböző üzenetekkel és különböző szimbólumokkal tudják mozgósítani. Ha nem áll a párt rendelkezésére szegregált kommunikációs hálózat, s a kampány egy adott központból, egyetlenegy csatornán (például televízió) keresztül zajlik, nincs mód a különböző fogyasztói elvárásokhoz igazítani a párt arculatát. A differenciált szervezeti és kommunikációs hálózatok segíthetik a pártot abban, hogy a különböző kisebbségeket többségi koalícióvá formálja.

TAGSÁG

Látva a pártvezetők elkeseredett küzdelmét „borzalmas tagságukkal”, felmerül a kérdés: indokolja-e bármi a taglétszám növelését? Az előnyök tulajdonképpen kézenfekvőek: a tagok révén a párt biztos támogatókhoz jut, sokféle kommunikációs hálózattal kerül kapcsolatba, információkat kap a különböző társadalmi szektorokból és üzenetét is könnyebben eljuttathatja egyik vagy másik társadalmi csoporthoz. Nagyszámú, különböző rétegekből rekrutált tagság esetén a párt hihetőbben állíthatja magáról, hogy az egész társadalmat képviseli. Az egyszerű tagok meggyőzőbben agitálhatnak a párt mellett, mint a nyilvánvalóan személyükben is érdekelt politikusok. A tagok növekvő létszáma elvileg javítja a vezetőség kiválasztódásának feltételeit is (Sjöblom 1968). Az új tagok révén a párt új anyagi erőforrásokra, új ötletekre, ingyenes munkaerőre, jelölhető személyiségekre, valamint további új tagokra és szimpatizánsokra tehet szert (Scarrows 1994). Amennyiben feladjuk Downs premisszáját, mely a pártokat egységes cselekvőkként kezeli, akkor a tagság mint a párton belüli frakciók harcában felhasználható legfontosabb erőforrások egyike is számításba jöhet.

Számos kollektív cselekvés esetében semmilyen hátránnyal nem jár a résztvevők számának növelése, sőt, az egyik közvetlen cél éppen a minél nagyobb létszám felmutatása. Ilyenek például a tüntetések. A pártpolitika viszont azok közé a kollektív cselekvéstípusok közé tartozik, ahol a cselekvésben részt vevők növekvő száma veszteségekkel (mindenekelőtt koordinációs problémákkal) járhat. Különösen igaznak tűnik ez az állítás, ha figyelmünket kiterjesztjük a kollektív javakon (melyek értéke általában nem csökken attól, hogy többen veszik igénybe) túl a szelektív javak jelenlétére is. Miután a hivatalok és anyagi juttatások száma korlátozott, a vezetőknek nem érdekük túl sok embert „bevenni a csónakba”. A tagság növekedése az egymásnak is ellentmondó igények sokasodását, a vezetésre és a pártapparátusra nehezedő nyomás erősödését jelentheti. Számukra tehát a racionális stratégia nem a korlátok nélküli, hanem a határháson és a határvesztés függvényében meghatározott tagság bővítés.

A gyakorlatban ugyanakkor mégiscsak azt figyelhetjük meg, hogy a pártvezetők keményen megdolgoznak a tagság növeléséért, anél-

kül, hogy túlzott koordinációs nehézségektől tartanának, vagy attól félnének, hogy a torta nekik jutó szelete kisebb lesz. A magyarázatot mindenekelőtt a párton belüli hierarchikus viszonyrendszerben találjuk. A csoporton belüli egyenlőtlenségekből következik, hogy amikor a vezetők összevetik a tagság növelésének előnyeit és hátrányait, azt is figyelembe veszik, hogy mennyire képesek manipulálni a párton belüli viszonyokat. Az eredmény azért lehet a szinte korlátok nélküli tagságnövelésre törekvés, mivel az átlag párttagnak biztosított jutalom nagyságát végtelenül kicsire lehet leszorítani.

Míndezekeken felül a párt azt is képes szabályozni, hogy milyen típusú emberek kerüljenek soraiba. A pártba való bejutás költségeinek szabályozásával és az ösztönzők típusának megválogatásával például alakítani lehet a passzívabb és engedelmesebb, illetve az aktívabb és igényesebb tagok arányát (Scarrow 1994: 50-53).

Az a sokat emlegetett tétel sem feltétlenül állja meg a helyét, hogy tagság nélkül rugalmasabban tudna a pártelit politizálni. A pártpolitika radikális és gyakran ideológikus belső kritikáját ugyanis rendszerint nem az egyszerű tagság, hanem az aktivisták szűkebb rétege gyakorolja. Velük szemben a pártvezetés a mérsékeltebb és megértőbb tagsággal kereshet szövetséget. A teljesebb demokrácia iránti igény mellett ez magyarázza a párton belüli „népszavazások” terjedését a nyugat-európai pártokban (Mair 1994: 16, Scarrow 1994: 54).

Megfordítva a nézőpontot, az állampolgárok oldaláról firtatva a tagság racionális voltát, alapvetően a fentebb tárgyalt szelektív ösztönzőkre utalhatunk. Bármennyire tágan értelmezzük is azonban az ösztönzők körét, ezek meglehetősen gyengén működhetnek Magyarországon. Olyan kevés a párttag, hogy a meglévőket szinte deviánsnak tekinthetjük.

Végképp reménytelennek tűnik az elméleti keretünkbe illeszthető motivációk kimutatása, ha elfogadjuk Downs megszorítását és (ellentmondva Olsonnak) csak a politikai jellegű motivációkat fogadjuk el „racionálisnak”. A kísérlet, paradox módon, mégsem meddő. A tagság alacsony aránya éppen azt mutatja, hogy az olyan, klasszikus nem-racionális motivációk, mint a szokás, a reflektálatlan normakövetés nálunk nem játszhatnak különösebb szerepet. Párttagnak lenni Magyarországon olyan kivételes és a közvélemény által oly kevésbé elvárt státus, hogy (sok más országgal szemben) itt érdemes majd minden tag esetén valamilyen speciális magyarázatot keresni.

IDEOLÓGIA ÉS IDENTITÁS

Anthony Downs (1957) a pártideológiák kialakulásának racionalitását a pártok szempontjából a felismerhetőségre törekvéssel, míg a választók szempontjából elsősorban az információk hiányával magyarázta: a szavazó számára sokkal „olcsóbb” ideológiai címkek, imázsok alapján választani, mint begyűjteni a pártálláspontokkal kapcsolatos összes információt. Ez az érvelés, mely ugyanúgy alkalmaz-

ható a pártidentitás kialakulására is, meglehetősen kockázatos, hiszen elmossa a különbséget az előnyök és hátrányok tudatos mérlegelését feltételező „racionális” és a szimbólumok által vezérelt „nem-racionális” viselkedés között. Az ellentmondás annyiban feloldható, hogy a felmerült kérdéseket fontossági sorrendbe helyező polgár nyilván a számára valóban releváns egy-két kérdésben tájékozódva alakítja ki pártidentitását és ideológiai affiliációját. A pártalakulatok magyarországi fejlődése szempontjából a downsi tétel negatív megfogalmazásban érdekesebb: az ideológiai karakter nélküli pártok közti eligazodás állandó, magas szintű energiabefektetést igényelne a választótól. Innen nézve nem valószínű, hogy a mindennapi megélhetéssel küszködő kelet-európai választók – amennyiben ez egyáltalán rajtuk múlik – egy ilyen, ideológiai és identitásbeli fogódzók nélküli, „energiagényes” pártrendszert szilárdítanak meg hosszú távon.

A pártideológiának a párt belső ügyeiben is fontos szerepe van. Eltakarva a szelektív ösztönzők szétosztását, racionalizálja és fölértékeli az egyéni sikerre vonatkozó aspirációkat. Az ideologikus beszédmódban a kormánytagság vagy a párt vezető tisztségének elnyerése nem mint jól fizető állás, hanem mint kötelesség, a közös ügyért való tenni akarás lehetősége jelenik meg. Ha pedig az ideológiát és az identitást az ösztönzőkre koncentrááló elméleti keret szempontjából nézzük, kompenzatív ösztönzőként is felfoghatók, amelyek a hivatalok és egyéb anyagi javak osztogatásából kimaradt tagoknak is kijárnak. Sem az ideológia, sem az identitás nem darabolható persze fel a tagok között, s így, legalábbis az olsoni keretben maradván, nem vezethetnek az egyes tagok aktivitásának növeléséhez, azonban elégségesek lehetnek egyfajta passzív támogatás megszerzéséhez. A pártoknak pedig gyakran nem is kell ennél több.

Az erős ideológiai háttérrel rendelkező pártok spórolhatnak a drága materiális ösztönzők terén is. Pomper (1992: 65) megfogalmazásában: egy beigért állást oda is kell adni, míg a jobb társadalom célkitűzését újra és újra, hatásosan és konkrét kötelezettségvállalás nélkül el lehet ismételni. A vallásos jellegű pártok különösen előnyös helyzetben vannak, hiszen esetükben a jutalmak, csakúgy, mint a büntetések, áttolhatóak a földi élet utáni szakaszra. Az ideológiák cselekvésre ösztönöznek azzal is, hogy a várható költségeket a valóságosnál kisebbnek mutatják (lásd: „ez a harc lesz a végső”) (Barry 1978: 40).

Egy adott párttal való azonosulás megszabadít a döntés terhétől, nem csupán a választásokra vonatkozóan, hanem a közélet számos egyéb dilemmájával kapcsolatban is. Nem arról van szó, hogy a választópolgárok ezen előnyök kedvéért, tudatosan alakítanák ki pártidentitásukat, az említett pozitívumok azonban mindenképpen alkalmasak arra, hogy magyarázzák a szociális identitást felkínáló pártok vonzerejét.

A pártidentitásnak direkt alakzatai mellett léteznek közvetett formái is, ilyen mindenekelőtt a választópolgár azonosulása a párttal összekapcsolódó társadalmi csoporttal. Egy nemzetiségi párt tagja

például elsősorban az etnikai csoporthoz, és csak másodsorban az ezt a csoportot képviselő párthoz tartozik. Egy ilyen csoportidentifikáció megléte komoly gondokat jelenthet a párt számára, korlátozva mozgását a választási piacon: az adott csoporttal nem rokonszenvezők könnyen elérhetetlenné válhatnak a párt számára. Ugyanakkor rendkívüli előnyöket is hozhat, ha egy pártnak sikerül rátelepednie egy adott társadalmi csoportra. Nemcsak biztos támogatói bázisra tesz így szert a párt, hanem felhasználhatja a csoport által kialakított kommunikációs hálózatokat is.

„Minden párt vagy mozgalom, amely monopolizál egy kollektív identitást, privilegizálja vezetőit” (Panebianco 1988: 31), hiszen a csoport tagjainak választása lecsökken a párt támogatása vagy a passzivitás közti választásra. Hogyha a pártnak nincs megfelelője a politikai piacon, akkor a párt vezetőit nem lehet átpártolással fenyegetni. Ehhez a tételhez azonban hozzátehetjük, hogy ilyen esetekben a vezetőknek ugyanúgy nincs hova menniük. Az élitek, ha nem is közvetlenül a tagság, de a hagyományok fogjaivá válhatnak: minden cselekedetükben figyelembe kell venniük a csoport által termelt és szentesített normákat.

SZATELIT-SZERVEZETEK

A szelektív javak szétosztása szempontjából kiemelt szerepük lehet a szatelit-szervezeteknek. A pártbeli hivatalokból és státusokból kimaradtak hozzájuthatnak azokhoz a szelektív ösztönzőkhöz, melyeket a pártpolitikán kívüli, de a párthoz kötődő szervezetek osztanak szét. A pártok környékén felbukkanó értelmiségiek például általában párt-hierarchián kívüli pozíciókat kapnak kompenzatív jutalmakként: konzultánsi státust, pozíciót a kulturális szervezetekben, kuratóriumokban stb.

Ha a szatelit-szervezetek elég erősek, akkor mélyen behatolnak az állami újraelosztás területére, és maguk juttatják el az adott szubkultúra tagjaihoz az oktatás, egészségügy, szociális juttatások vagy lakásügy terén szerezhető javakat. Ennek igen nagy a jelentősége mind a szubkulturális koherencia, mind a pártsiker szempontjából: a protestáns kórházban kezelt beteg várhatólag a protestáns szubkultúrának is lojálisabb tagjává, s ezáltal, közvetve, a protestáns pártnak is megbízhatóbb szavazójává válik.

A fentiekből világos, hogy szemben a szűken racionális várakozásokkal a pártokban is, mint általában az önkéntes szervezetekben, nagyon sokféle ösztönző működik. Ezek között azonban állandó a feszültség (Panebianco 1981: 10). Hogyha túl sok a szelektív, egyes személyeknek juttatott ösztönző, a pártnak mint kollektív célok iránt elkötelezett szervezetnek megrendülhet a hitele. Ezért a szelektív ösztönzőket úgy kell elrejteni és álcázni, hogy még a jutalmakban részesülő aktivisták se nagyon érezzék „kifizetve” magukat. Ezt az álcázást Panebianco szerint az ideológia végzi el. Azok a szabadidős,

egészségügyi, oktatási stb. szervezetek, melyeket a párt vagy a párt-hoz kapcsolódó körök, intézmények hoznak létre, azonban szintén kitűnően megfelelnek erre a célra. Amikor az ember egy katolikus vagy liberális vállalkozói klubot látogat, vagy részt vesz a párt által szervezett jótékonyági bálon, nem csupán anyagi ösztönzőkben részesül (bár abban is!), hanem a szolidaritást, a közösségi összetartozás érzését is megtapasztalja. Az ilyen szolgáltatások nagy előnye, hogy a különböző típusú ösztönzők teljesen összefonódnak. A materiális ösztönzők erősítik a lojalitás érzését, az együttlétek érzelme-gazdagsága és emelkedettsége pedig diszkréten elrejtí az anyagi ki-elégülést.

A szatelit-szervezeteket alapfunkcióikon (szocializáció, propagan-da, a pénzügyi háttér biztosítása, a párt képviselője a pártrendszeren kívüli szférákban, a nyílt pártpolitizálástól húzódozó mobilizálása és ellenőrzése) túl a pártelit arra is felhasználja, hogy megnehezítse („drágábbá” tegye) a szubkultúra elhagyását, s a kiépült intézmény-rendszer inerciája révén a párt vonzaskörzetében tartsa az állampol-gárokat akkor is, ha a szubkulturális egységgel kapcsolatos attitűdök már meggyengültek.

LOJALITÁS

A tömegpártokban kulcsfontosságú a tagok és a (vezetősége által megjelenített) párt közötti viszony (Körösi 1993: 83). Ezt a viszonyt az Albert Hirschman (1970) által kialakított exit, illetve voice fogalmak segítségével érdemes áttekinteni. A két címke a szervezet befolyásolásának, az elégedetlenség kifejezésének két módját fedi: a szervezet elhagyását, illetve a protestálást. Az exit lehetősége inkább a gazdaságra jellemző (ha a Coca-Cola minősége romlik, áttérek a Pepsi-Colára), míg a voice tipikusan politikai jelenség.

Milyen párttagok kellene a pártoknak? Hirschman (1970: 24) ezt a kérdést a cégek és klienseik szempontjából veti fel, de következtetései – némi módosítással – a pártokra is alkalmazhatók. Szerinte az a legjobb a cégeknek, ha van néhány éber vásárlójuk, akik a minőség romlására rögtön reagálnak (exit vagy voice formájában), és sok olyan, akik nehezen mozdulnak, akik a minőség romlása esetén sem pártol-nak át másik céghez. Míg az előbbieket biztosítják a szükséges vissza-csatolási mechanizmust, az utóbbiak a változtatáshoz szükséges ener-giaforrást garantálják.¹¹ Túl sok érzékeny vásárló esetén az adott cég nem lenne abban a helyzetben, hogy végrehajtsa a megújuláshoz szük-séges változtatásokat.

Nyilvánvaló, hogy miért jó a pártnak, ha teljesítményének hanyat-lása idején is hűséges marad tagjainak többsége. De miért érné meg a pártagnak, hogy ragaszkodjon a rosszabb teljesítményű (bármit je-lentsen is ez) párt-hoz? Nos, a hirschmani gondolatmenet nyomán az egyén hosszú távú érdekének nem mond ellent, hogy kitartson egy gyengélkedő párt mellett, különösen ha úgy érzi, tehet valamit annak

megújulásáért, s látja azt is, hogy erre csak akkor van lehetősége, ha „belül” marad.

Ugyancsak a hűség racionális voltát támasztja alá a fogyasztói piac és a politika közötti egyik alapvető különbség, tudniillik, hogy az utóbbi esetében a szervezet elhagyása¹² és egy másikhoz csatlakozás „sokba kerülhet”. Az elhagyónak először is el kell ismernie, hogy rosszul döntött, hogy mások nála jobban ítélték meg a politikai helyzetet. Majd el kell hagynia a szervezetet és azokat az embereket, akikhez érzelmileg kapcsolódott, kockáztatva, hogy árulónak bélyegzik. Végül egy olyan táborhoz kell csatlakoznia, ahol gyanakvással fogadhatják, s ahol könnyen alacsonyabb státus juthat osztályrészéül. Vagyis abból a puszta tényből, hogy az egyik párt jobb teljesítményt nyújt, mint a másik, még nem következik automatikusan az utóbbi elhagyása.

A racionális szavazó valószínűségi kalkulusa három tényezőt vesz figyelembe: cselekedete (a szavazás) következményeit, az adott párt lehetőségeit akarátának keresztülvitelére, és a párt hitelességét: őszinteségét, időbeli kontinuitását, politikai konzisztenciáját, pártkohézióját (Sjöblom 1968: 243). Miután azonban a pártversenyben az a pártelit van jobb helyzetben, amely számára a manőverezés lehetősége nagyobb, a politikusok olyan kötelekeket igyekeznek maguk és támogatóik között létrehozni,¹³ amelyek nem sok teret hagynak a pártpolitika mindennapi racionális értékelésének. A párttagok lojalitása éppen ezt az előnyt hozza a párt számára: a párt rugalmasan változtathatja politikáját, hiszen hívei nem a programpontokhoz és nem is a (kormányzati) teljesítményhez igazítják támogatásukat.

A pártok által képviselt alternatívák állandó összevetése racionálisabb állampolgári gondolkodásnak tűnik, mint a lojalításra, a párttal való azonosulásra alapozott viselkedés. Azonban ez nincs feltétlenül így. Ha a pártidentitást a michigani iskola hagyományainak megfelelően egy tartalom nélküli pártcímkéhez való ragaszkodásként fogjuk fel, akkor persze nyilvánvalóan irracionális alapú viszonyról beszélünk. Robertson (1976: 371) kimutatta azonban, hogy a pártidentitás gyakran tanulási folyamat terméke, melynek révén az állampolgár azonosítja az alapvető attitűdök és tulajdonságok tekintetében hozzá legközelebb lévő pártot. Miután ezek a fundamentális jellegzetességek mind az egyén, mind a párt esetében ritkán változnak, és miután az egyes pártprogramok megvalósításának időtartama gyakran nem is évek, hanem évtizedek kérdése, a hosszú távú, a mindennapi kalkulációt mellőző hűség a választott párthoz gond nélkül beilleszthető a racionális magyarázó keretbe.

SZERVEZETI MOBILIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

Az a tétel, hogy pártrendszerünk a társadalmi csoportok felett lebeg, a magyar politikatudomány talán első számú közhelye. S bár a „társadalmi beágyazottság” kérdésében végzett kutatások azt mutatják,

hogy a magyar politika szociális meghatározottsága távolról sem különbözik annyira a nyugati mintáktól, mint kezdetben sejteni lehetett (lásd Tóka 1992), nem tagadható sem a pártrendszer viszonylagos függetlensége a társadalmi-gazdasági státustól és az elosztással kapcsolatos attitűdöktől, sem az értelmiségi csoportok meghatározó szerepe a pártrendszer kialakulásában. A kommunista rendszer által felmorzsoltt kollektív identitások után maradt rommezőn a szervezési hullámok egyelőre megtörni látszanak: a szervezeti és párttagság aránya továbbra is rendkívül alacsony.

Az elmúlt évtizedekben Nyugat-Európában látványos sikereket arató gyűjtőpártok már készen kapták a politikai rendszerbe integrált, mobilizált szavazói rétegeket. Ezt az integrálást és mobilizálást ott a tömegpártok végezték el, alapszervezeteikkel és szatelit-szervezeteikkel behálózva jól definiált bázisukat. Visszatekintve világos, hogy a választójog kiterjesztését kísérő mobilizáció csak a pártokhoz kötődő társadalmi csoportok által létrehozott kommunikációs hálózatokat használva és továbbfejlesztve mehetett végbe.

A politikai aktivitástól és a szervezeti tagságtól való nagyfokú magyar tartózkodás egyik lehetséges értelmezése a fentiekkel összhangban az, hogy a társadalom jelentős részének politikai mobilizálása még várat magára. Más szóval, még előtte vagyunk egy nagy szervezési/szervezeti hullámnak. Hogy ez így van-e avagy sem, az nagyrészt azon múlik, hogy a társadalom vagy a demokrácia fejlettségi fokához igazodik-e a politikai szervezethez foka. Ha a demokratizálódási folyamat szükséges velejárói a közösségbe való integrálódást elősegítő tömegpártok, akkor megalapozott ez a várakozás. Amennyiben azonban a társadalmi-technikai fejlettség a mérvadó, akkor nincs okunk a jelenlegi Nyugatot jellemző, a civil társadalomtól meglehetősen eltávolodott pártoktól eltérő magyar pártokra várni, hiszen a tömegkommunikációs eszközök szerepe és az individualizálódás mértéke Magyarországon sem lényegesen más, mint Nyugaton.

Egyelőre mindenesetre úgy tűnik, hogy a gyűjtőpártok dominanciája Nyugaton és Keleten egyaránt érvényesül, bár a folyamatok alapja Nyugaton a középosztályosodás, Keleten a kommunizmusból örökölt atomizáltság meglehetősen különböző. Ugyanakkor számos jel mutat arra, hogy a változásokat közvetlenül követő időszak politikai cselekvéseinek véletlenszerűsége és hihetetlenül gyors változékonysága szelídülőben van, a szervezetek kezdik valamelyest megkötni az állampolgárokat. A választópolgárok fokozatosan rájönnek, melyik a „nekik való” párt, illetve a pártok a maguk képére formálják szimpátiánsaikat. Tóka Gábornak a Medián felméréseire alapozott tanulmányából kiderül: a politikai elitek már 1991-re elérték, hogy akik a kárpótlást a szívükön viselik, azok a kisebbségi magyarság ügyét és a vallásoktatás bevezetését is fokozottan támogassák, míg a másik oldalon a parlamenti demokrácia konszolidálásának hívei a magánvállalkozást és a nyugati tőkebeáramlást részesítsék előnyben (Tóka 1994). Elvileg ezeknek az értékeknek sok másféle kombinációja is

lehetséges lett volna, ám az eredmény végül is az eliten belüli kulturális tradícióknak megfelelően alakult. A szavazók nemcsak „helyesen” kapcsolták össze a különböző célokat, hanem többnyire azt is tudták, hogy melyik álláspont esetén melyik féllel (kormánnyal vagy ellenzékkel) illik szimpatizálni.

A magyarországi pártok felismerni látszanak a pártidentitás és a párthoz kapcsolódó intézményi háló fontosságát. A Fidesz támogatottságának látványos hullámválása, valamint a jól szervezett, viszonylag nagy tagsággal rendelkező baloldali és parasztpártok (lásd mindegyiknél a Lengyel Parasztpártot) sikere is figyelmeztethetik a térség médiapártjait korlátaikra, és a tágabb közönség számára is világossá tehetik a médiára és a választott testületekben végzett munkára alapozott stratégiák kockázatos voltát.

A választások tapasztalatai minden bizonnyal további impulzust jelentenek a szervezéspolitikához. A jelölécédulák összegyűjtése nem megy a sajtón keresztül, s a politikusok kampányidőszakban való fellépéseinek jelentős részére is a szatelit-szervezetek rendezvényein kerül sor. Minél közvetlenebb a megfelelés egy párt és egy társadalmi kategória között, annál kevésbé kérdés, hogy mire szavaznak az adott kategóriához tartozók, legfeljebb az marad kétséges, hogy szavaznak-e egyáltalán. Az egyházi vezetők választási felhívásai, melyekben pártok nevének említése nélkül, kötelességként mutatják be a szavazáson való részvételt, semmivel sem hoznak kevesebb szavazatot a keresztény-nemzeti pártok, mindenekelőtt a KDNP, illetve a Hít Gyülekezete esetén az SZDSZ számára, mint ha az említett párt(ok)at megneveznék.

A szakszervezetek, gazdakörök, kulturális intézmények stb. pártokhoz kapcsolódása mára jelentős részben megtörtént. (A magyarországi viszonyok sajátos terméke, hogy a közszolgálati televízió és rádió egyes műsorai is szubkulturális intézményekké, bizonyos esetekben az adott szubkultúra legfontosabb intézményeivé váltak.) E kapcsolatok jelentős része a jelöltlisták összeállításával, a pártok és jelöltek területi támogatásával nyilvánossá is vált. Igaz, hogy a párttagság növelése többnyire kudarcot vallott, továbbá hogy a két választás közötti pártélet élénkségének fenntartása megoldhatatlan probléma elé állította a legtöbb pártot. A kísérletezés különböző fogásokkal (ingyenes nyelvoktatás, jogi és vállalkozói tanácsadás, varró- és szabótanfolyamok, sportesemények és ismeretterjesztő előadások szervezése stb.), a kapcsolatkeresés az érdekképviseleti szervezetekkel és, még a leginkább „lebegő” Fideszt is elérő, pártszervezet-építési hullámok ugyanakkor azt mutatják, hogy mára a stabil organizációs háttér általános, minden pártra jellemző igénnyé vált.

*

A fenti írásnak nem volt tárgya azon tényezők tételes számbavétele, amelyek megnehezítik vagy adott esetben ellehetetlenítik egy nem gyűjtőpárt típusú párt életét. Ilyenek bőven vannak, ezért az elemzett

pártstruktúrában rejlő lehetőségeket a mai Magyarországon (is) csak részlegesen lehet kihasználni. Azonban a politikai táborok arcélének tisztulása, a pártidentitások fokozatos kialakulása és a gyűjtőpártok időnkénti látványos visszaesése mindenképpen esélyt jelent a tagokra, pártszervezetre, szatelit-szervezetekre, ideológiára és identitásra támaszkodó pártok számára.

Az egyes jellegzetességek vizsgálata azt mutatta, hogy a tárgyalt párttípust valóban nem lehet kielégítően megérteni a mikroökonómiai (downsi, olsoni stb.) alapozottságú modellek segítségével. Az időnként szintén alkalmazott funkcionális megközelítés sem magyarázta az egyes strukturális jellemzők létrejöttét, legfeljebb segít megérteni fennmaradásukat. Ugyanakkor az is beigazolódtott, hogy a módszertani individualizmus és a funkcionalizmus tükrében vizsgált tömeg- és szubkulturális pártok korántsem azok az irracionális konstrukciók, amiknek gyakran hajlamosak vagyunk látni őket.

JEGYZETEK

¹ Panebianco (1988) „választási-professzionális” párttípusa (mely már a nevében is hangsúlyozza a civil társadalomtól való eltávolodást) lényegében Kirchheimer gyűjtőpártjával azonos.

² Ami nem csoda, hiszen különböző korokra vonatkoznak. A helyi előkelőségek laza szövetségeként működő káderpártoktól hosszú út vezetett a modern gyűjtőpártokig, s a tizenkilencedik századi tömegpártok is másképp festettek, mint a maiak.

³ Ezt a problémát taglalja David Riesman (1990) minden idők egyik legszelleme-sebb társadalomtudományi munkájában.

⁴ A racionális választás definíciójához lásd Jon Elster (1989: 22-30).

⁵ A vonatkozó irodalomban külön hangsúlyt kap a preferenciák tranzitivitásának problémája (ha *A* nagyobb, mint *B* és *B* nagyobb, mint *C*, akkor *A* nagyobb, mint *C*). A további feltételeket lásd: Frohlich Oppenheimer 1978: 6-14.

⁶ A politikai szubkultúra definíciójára vonatkozóan lásd Enyedi 1993.

⁷ Mindenekelőtt lásd Downs 1957.

⁸ A politikusok által alkalmazott ösztönzők színes világába a lakáskiutalástól a parlamenti belépők osztogatásáig szinte bármi beletartozhat.

⁹ A pártszervezetekben szerepet játszó ösztönzőkre vonatkozóan lásd Epstein 1967 és Wilson 1973.

¹⁰ Downs (1957) a demokratikus rendszer fennmaradásához fűződő érdeket, Riker és Ordeshook (1968) pedig az állampolgári kötelesség teljesítéséhez fűződő jó érzést is racionális, szavazásra motiváló tényezőnek tekintették.

¹¹ A protestálás lehetőségének megőrzése a tagok érdekében áll, s mint láttuk, valamelyest a vezetőkben is. Az utóbbiak pozíciója azonban meglehetősen ellentmondásos ebből a szempontból. A párt alapszabályának megalkotásánál a vezetőknek kompromisszumot kell kötniük rövid és hosszú távú érdekeik között. Hosszú távon fontos módot teremteni a hatásos voice számára, hogy a hatékony visszacsatolási mechanizmus fennmaradjon, rövid távon azonban nem áll a vezetők érdekében tágítani a tiltakozás lehetőségeit.

- ¹² Bár a vezetőség érdekelt abban, hogy az exitet nehezítse (büntetve az elhagyót), bizonyos esetekben magát a csatlakozást is meg kívánják nehezíteni, emelendő a szervezet presztízsét. Ha valaki csak nehézségek árán jut be egy szervezetbe, várhatólag jobban azonosul vele, s nem is fogja egykönnyen elhagyni.

HIVATKOZÁSOK

- Barry, Brian 1978. *Sociologists, Economists & Democracy*. Chicago, London: The University of Chicago Press
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row
- Duverger, Maurice 1964. *Political Parties. Their Organisation and Activity in the Modern State*. London: Methuen
- Elster, Jon 1989. *Nuts and Bolts*. Cambridge: Cambridge University Press
- Enyedi Zsolt 1993. *Pillér és szubkultúra. Politikatudományi Szemle*, 4, 21-50.
- Epstein, Leon D. 1967. *Political Parties in Western Democracies*. New York: Frederick A. Praeger
- Frohlich, Norman Oppenheimer, Joe A. 1978. *Modern Political Economy*. Englewood Cliff, N. J.: Prentice-Hall
- Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge, Mass. London: Harvard University Press
- Kirchheimer, Otto 1966. The Transformation of the Western European Party Systems. In: Joseph LaPalombara és Myron Weiner (szerk.) *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 177-200.
- Körösi András 1993. *Pártok és pártrendszerek*. Budapest: Századvég
- Mair, Peter 1994. Party Organizations: From Civic Society to the State. In: Richard S. Katz és Peter Mair (szerk.): *How Parties Organize*. London: Sage, 1-23.
- Neumann, Siegmund 1956. Toward a Comparative Study of Political Parties. In: Siegmund Neumann (szerk.) *Modern Political Parties*. Chicago: The University of Chicago Press, 395-421.
- Olson, Mancur 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- 1982. *A kollektív cselekvés logikája*. (Szociológiai füzetek) Budapest: Művelődési Minisztérium
- Panbianco, Angelo 1988. *Political Parties. Organization and Power*. (Cambridge Studies in Modern Political Economies) Cambridge: Cambridge University Press
- Pomper, Gerald M. 1992. *Passions & Interests: Political Party Concepts of American Democracy*. Lawrence, Kansas: University of Kansas
- Riesman, David 1990. *Theories of Collective Action. Downs, Olson and Hirsch*. London: The Macmillan Press
- Riker, William H. és Ordeshook, Peter C. 1968. A Theory of the Calculus Voting. *American Political Science Review*, 62, 25-42.
- Robertson, David 1976. Surrogates for Party Identification in the Rational Choice Framework. In: Ian Budge, Ivor Crewe, Dennis Farlie (szerk.) *Party Identification and Beyond*. London: John Wiley and Sons, 365-383.
- Scarrow, Susan E. 1994. The „paradox of enrollment”: Assessing the costs and benefits of party membership. *European Journal of Political Research*, 25:1, 41-60.

- Schlozman, Kay L. – Sidney Verba - Henry E. Brady 1995. Participation's Not a Paradox: The View from American Activists. *British Journal of Political Science*, 25, 1-36.
- Sjöblom, Gunnar 1968. *Party Strategies in a Multiparty System*.
Lund: Studentlitteratur
- Tóka Gábor 1992. A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2, 123-161.
- Tóka Gábor 1994. The green tulip, the seagull and the orange. In: Bielasiak, J., Jasiewicz, K. (szerk.) *Founding Elections in Eastern and Central Europe*.
Bloomington: Indiana University Press
- Wilson, James Q. 1973. *Political Organizations*. New York: Basic Books Inc
- Wright, William. E. 1971. Comparative Party Models. Rational-Efficient and Party Democracy. In: W. E. Wright (szerk.) *A Comparative Study of Party Organization*.
Columbus, Ohio: Merril, 1754.

A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom a Közép-Európa Egyetem Politikatudományi Tanszékének

